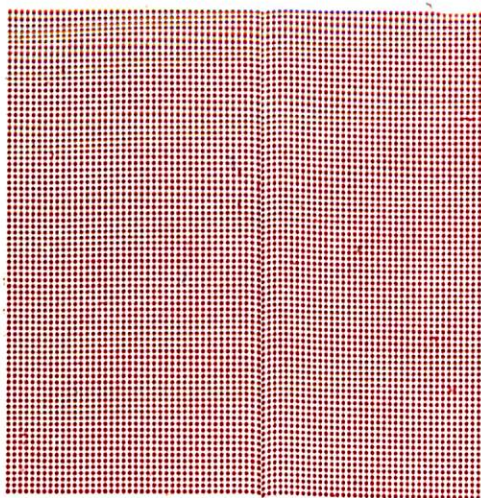

949.65

C 12

EQREM ÇABEJ

**NË BOTËN
E ARBËRESHËVE
TË ITALISË**

94P.65

12.

EQREM ÇABEJ

NË BOTËN
E ARBËRESHËVE
TË ITALISË

(Përmbledhje studimesh)

SHTËPIA BOTUESE «8 NËNTORI»

PARATHËNIE

1. Gjuhëtari ynë i shquar prof. Eqrem Çabej, gjatë veprimtarisë së tij aq të frytshme kërkimore shfaqti interes të përhershëm për problematikën arbëreshe, në radhë të parë për materialin gjuhësor e për folklorin arbëresh, por edhe për letërsinë e kulturën arbëreshe, për historinë e shpërnguljeve arbëreshe në Itali dhe të ngulimeve të krijuara prej tyre atje. *Ky horizont i gjerë vështrimi është i lidhur me mendimin e theksuar më se një herë nga Eqrem Çabej se shfaqjet e jetës mendore nuk duhen parë të veçuara, por në bashkëlidhjet e tyre, me një studim shumëdisiplinor, duke u ndriçuar të dhënat e një fushe nga ato të fushave të afërta, duke mos u shikëputur asnjëherë të dhënat gjuhësore nga kushtet shoqërore, nga kuadri historik në të cilin dalin.*

Ky interesim i shumanshëm nisi që në periudhën e studimeve universitare të tij dhe vijoi gjer në vitet e fundit të jetës: më 1933 mbrohej në Universitetin e Vjenës prej humtuesit të ri si disertacion për gradën e doktorit të shkencave monografia «Studime arbëreshe» (në origjinal: «Italo-albanische Studien»); më 1976 botohej në revistën arbëreshe «Zjarri» 1-2, punimi «Arbëreshët dhe e folmja e tyre», më 1977 në revistën «Ylli» artikulli «Tek arbëreshët e Italisë».

Prof. Eqrem Çabej ia kushtoi veprimtarinë e tij studimore themelore historisë së gjuhës shqipe, aspekteve dhe problemeve të ndryshme të saj. Për historinë e një gjuhe si gjuha jonë, të dokumentuar me shkrim relativisht vonë, që nga shekulli XV, të dhënat dialektore marrin një vlerë të veçantë. Rëndësi të madhe kanë këtu të folmet e diasporës, në radhë të parë të arbëreshëve të Greqisë, të ikur nga Shqipëria në shekujt XIII-XIV, dhe të folmet e arbëreshëve të Italisë, që kaluan në bregun tjetër të Adriatikut pas pushtimit

osman, në valë të ndryshme, që nga mesi i shekullit XV e gjer në mesin e shekullit XVIII, të folme që, për pasojë, ruajnë materiale me interes të shqipes mesjetare e të dhëna të vlefshme për përcaktimin kronologjik të mjaft dukurive e të shndërrimeve gjuhësore. Rëndësia e materialit gjuhësor arbëresh e shtyu historianin e shquar të gjuhësisë sonë të meritet me studimin e shumanshëm të problematikës arbëreshe, ta njohë mirë e gjerë atë, duke u bërë një nga njohësit më kompetentë, më të thelluar e më seriozë të saj.

Prof. Eqrem Çabej i përdori gjerësisht njohuritë e tij për problemet letrare, folkloristike-etnografike, kulturore arbëreshe dhe të dhënat gjuhësore arbëreshe në vepra të ndryshme, të përgjithshme a të veçanta, në radhë të parë në studimet etimologjike, por edhe në studimin e disa temave të folklorit tonë, në hartimin e ndonjë teksti mësimor e në ndonjë studim të përgjithshëm të problemeve të zhvillimit të kulturës e të letërsisë shqiptare.

Në tekstin për shkollat e mesme «Elemente të gjuhësisë e të literaturës shqipe» (1936) ai u linte një vend të mirë autorëve arbëreshë dhe folklorit arbëresh. Përfshihen aty skica biografiko-letrare dhe pjesë të zgjedhura, me komente e me shënime filologjike-gjuhësore, të një numri të mirë autorësh arbëreshë, ndër të cilët Lekë Matranga, Jul Variboba, Jeronim de Rada, Gavril Dara, Zef Serembe. Po ashtu edhe 5 këngë popullore, të mbledhura nga vetë autori ose të nxjerra nga përmbledhje të ndryshme të botuara më parë. Me këtë jo vetëm iu bënë të njohur publikut tonë e u popullarizuan autorë e vepra të letërsisë arbëreshe, por edhe u vunë në dukje vlera letrare artistike të krijimeve më të shquara të saj, në atë mënyrë si nuk ishte bërë ndonjëherë në tekstet analoge të mëparshme. Meritojnë të ripërmenden këtu disa gjykime e vlerësime të tij. Për Varibobën shprehet kështu: «Por duhet thënë përfundimisht se Variboba është më i vjetri poet i vërtetë i literaturës shqipe. Sa për gjuhën e tij, duhet vërejtur se Variboba në frymë e në formë është poet popullor» (f. 35). Në analizën e De Radës vë në dukje notën romantike të subjektivizmit të tij, lidhjen e ngushtë të krijimtarisë së tij me poezinë popullore. «Lavdërimi i së shkruarës nacionale-thotë-dhe aktiviteti nacionalist (d.m.th. patriotik, në shërbim të çështjes nacionale — M.D.) në jetë kanë qenë një nevojë shpirtërore për poetët romantikë. Me këto ideale ka qenë plot shpirti i De Radës. Dhe plot janë veprat e tij me lavdinë e kohës epike shqiptare, shekullit të XV të Skënder-

beut». Dhe përfundon: «Por De Rada i ka ngrehur vetes një përmendore të pavdekshme në letërsinë shqipe e në historinë e nacionalizmit shqiptar. Ai është i pari i poetëve shqiptarë të Italisë dhe idealisti më i madh i tyre». Për Seremben tërheq vëmendjen mbi pasurimin e gjuhës së tij me fjalë të marrura jo vetëm nga katunde të tjera arbëreshe, por edhe nga Shqipëria: e quan improvizator gjenial, mjeshtër të sonetit dhe të oktavës, «një nga figurat më markante të letërsisë shqipe», fuqia krijuese e të cilit «që sigurisht e fortë dhe spontane». Krijimtarinë poetike të Gavril Darës e vlerëson shumë: «... Ndihet në të, nga goja e plakut Bala, vaji për lirinë e humbur, mallëngjimi i mërgimit, kujtimi për madhështinë e perënduar dhe dashuria e nxehtë për Shqipërinë e largët... Është një nga veprat më të bukura të letërsisë sonë».

Në veprën «Për gjenezën e literaturës shqipe» (1939), në 30 faqe kushtuar folklorit shqiptar, vështrohen mjaft motive të folklorit arbëresh në planin krahasues, të brendshëm e të jashtëm, ashtu siç e kishte bërë në artikujt «Kënga e Lenorës në poezinë popullore shqiptare» (1934), «Konstandini i vogëlith dhe kthimi i Odiseut» (1937). Autori vë re se kthimi i Odiseut dhe rinjohja e tij ka disa paralele specifike me brendinë e këngës shqiptare: flet për karakterin akritik të disa këngëve arbëreshe. «Këto këngë epike te shqiptarët e Italisë — thotë ai — grumbullohen rreth Skënderbeut. Shpata damaskine dhe vera e Malvazisë e këngës akritike greke na dalin përpara në këngën serbe dhe italo-shqiptare. Atmosfera e këngëve shqiptare të Italisë është për një pjesë të madhe akritike. Kënga e Leonorës e përhapur në gjithë popujt ballkanikë, ka ngjyrë akritike. Po kështu përcaktohen edhe kënga «Konstandini i vogëlith», disa hollësi të këngës «Skënderbeu e Milo Shini» etj.

2. Përveç trajtimit në vepra të karakterit pak a shumë të përgjithshëm si këto, prof. Eqrem Cabej tematikës arbëreshe i kushtoi edhe studime, kontribute e artikuj të veçantë, që u botuan në të përkohshme e në përmbledhje të ndrushme. Është për t'u përsëndetur nisma e Shtëpisë botuese «8 Nëntori» për t'i përmbledhur ato në një vëllim më vete si ku, që po i paraqitet publikut tonë. Me këtë botim u vihet në dorë lexuesve një tufë studimesh me interes, jo lehtësisht të shfrytëzueshme të shpërndara siç kanë qenë gjer tani gjithandej, dhe del më në pah ndihmesa me vlerë e shkencë-

tarit tonë të shquar në një fushë studimore me aq interes, siç është problematika arbëreshe.

Përmbledhja karakterizohet nga pasuria e nga larmia e tematikës, gjë që tregon horizontin e hapët dhe gamën e gjerë të interesave studimore të prof. Eqrem Çabejt.

Vendin e parë e zënë aty studimet gjuhësore. Disa prej tyre u kushtohen çështjeve me karakter të përgjithshëm, si e folmja arbëreshe në strukturën e saj dialektore e në lidhjet e saj me dialektet e të folmet e Shqipërisë, zhvillimi historik i arbërishtes e rëndësia e të dhënave të saj për përcaktimin kronologjik të disa dukurive e fakteve gjuhësore, siç është rasti i shtresëzimit e kronologjisë së turqizimave etj., për historinë e gjuhës shqipe, për leksikun arbëresh e antroponiminë arbëreshe etj. Në disa prej tyre gërshetohen trajtimet gjuhësore me vështrimet historike dhe me gjendjen e sotme të ngulimeve arbëreshe.

Në punimin «Çështja e prejardhjes së ngulimeve arbëreshe të Italisë në dritën kryesisht të gjuhës e të emrave vetjakë», pas të dhënave historike e gojore për valët e shpërnguljeve të ndryshme, autori shtron problemin e përkatësisë dialektore të arbërishtes dhe të qendeve të prejardhjes së stërgjyshërve të folësve të sotëm të saj. Ai vë re se «Me konstatimin e përgjithshëm që këto ligjërime në thelb hyjnë në dialektin jugor të shqipes, në toskërisht, dhe që kështu folësit e tyre rrjedhin nga pjesa jugore e truallit gjuhësor të shqipes, problemi nuk është zgjidhur, sepse mbetet detyra që të përcaktohet më saktë vatra e shpërnguljes përbrenda atdheut mëmë prej të cilit ata kanë dalë». Lidhur me këtë çështje prof. Eqrem Çabej, me njohjen e tij të gjerë dhe me gjykimin e tij të peshuar, tërheq vëmendjen në faktin që «konceptet dialekt dhe prejardhje gjeografike vërtet shpesh herë puthiten, por nuk janë përherë e njëjta gjë», pohon se «arbërishtja në thelb nuk paraqet një trevë dialektore të një-pjesë grupe prej trevash të ndryshme të Shqipërisë...». Ai ato kanë ruajtur disa tipare më të mocme që i lidhnin ngushtë me ligjërimet arbëreshe të Greqisë dhe me toskërishten jug-perëndimore e jugore, me ligjërimet e Himarës, të Labërisë e të Çamërisë, po njëkohësisht, pas shkëputjes nga të folmet e atdheut-mëmë, ato kanë pasur zhvillimin e mëvetësishëm të tyre, me risime të ndryshme; duke i përkitur përgjithësisht

toskërishtes; në disa prej tyre vërehen elemente geqe që shpjen më fort në Shqipërinë e Mesme.

Këto çështje trajtohen edhe në punimet «Ngulimet shqiptare në Itali dhe gjuha e tyre», «Histori gjuhësore dhe strukturë dialektore e arbërishtes». Në to, përveç që jepet një pasqyrë e plotë e përhapjes së ngulimeve arbëreshe në Itali dhe e gjendjes së sotme të tyre, shtrohen problemet e vendit që zënë të folmet arbëreshe në ndarjen dialektore të shqipes, të lidhjeve me ligjërimet e ndryshme të shqipes, si edhe të zhvillimit të mëtejshëm të tyre. Ka njësi e ndryshmëri, ngulime homogjene, po edhe heterogjene, duke mbizotëruar një-sia. Analizohen një sërë faktesh e dukurish gjuhësore, karakteristike të ligjëtimeve arbëreshe, vihen në dukje ruajtje e zhvillime, përkime e lidhje, duke u theksuar rëndësia që ka kjo degë dialektore për studimin e shqipes e për historinë e saj, si edhe interesi që paraqet për gjuhësinë e përgjithshme e për problemet e saj.

Në të njëjtën mënyrë bashkohen e përgjithshmeja dhe e veçanta, vëzhgimet e imëta dhe përfundimet përgjithësuese në artikullin «Nga leksiku i dialekteve arbëreshe të Kalabrisë», ku analizohen në planet përshkruese, krahasuese, historike një numër i mirë fjalësh të arbërishtes.

Njohja e saktë dhe e thelluar e arbërishtes dhe e letërsisë shqiptare, përgatitja e shëndoshë filologjike dalin edhe në artikullin «Mbi disa tekste italo-shqiptare», me vërejtje kritike për botimin e disa pjesëve të zgjedhura të Lekë Matrangës, Jul Varibobës, Jeronim de Radës, Anton Santorit në një libër destinuar nxënësve të shkollës së mesme. Aty ndreqen pasaktësi transkriptimi, shpjegime të gabuara, trajtohen çështje leksikologjike e gramatikore me interes për historinë e dialektologjinë e gjuhës shqipe, për pasurinë e saj, për metodën e drejtë shkencore që duhet ndjekur në të tilla raste.

Prof. Eqrem Çabej ka pasur kujdes të nxjerrë nga vëzhgimi i materialit gjuhësor arbëresh të dhëna dhe përfundime vlerë për historinë e gjuhës shqipe, të përdorë faktet gjuhësore arbëreshe në trajtimin e mjaft çështjeve të veçanta të kësaj historie. Një të tillë e kemi edhe në studimin «Për një shtresim kronologjik të huazimeve turke të shqipes». Fjalët e ligjëtimeve arbëreshe i japin mundësi të hedhë dritë mbi shtresën më të vjetër të turqizimeve të shqipes, e ato të së folmes së Villa Badessa-s mbi shtresën më të re të tyre, po para vitit 1744.

Me një njohje të mirë të varianteve arbëreshe trajtohen

dy motive e tema të epikës sonë legjendare, duke u dhënë mendime e përfundime përgjithësuëse me vlerë. Me «Konstantini i vogëlith e kthimi i Odiseut», «Kënga e Leonorës në poezinë popullore shqiptare» dhe me trajtimin e bërë folklorit tonë në veprën «Për gjenezën e literaturës shqipe», prof. Eqrem Çabej është i pari studiues shqiptar në planin krahasues, të brendshëm e të jashtëm, i motiveve të krijimeve tona folklorike, që vuri në dukje unitetin shqiptar e takimet e tyre me folklorin e popujve të tjerë. Në «Poezia popullore e arbëreshëve të Italisë», hartuar për një tekst shkollor, botuar së pari në këtë tekst (1949), pa emër autori, e shumë vjet më pas në një revistë, me emrin e autorit, kemi një vështrim tërësor, të përgjithshëm, të thukët të folklorit të bukur arbëresh.

Përmbledhja përfshin edhe punimin «Vatra dhe bota në poezinë e De Radës», kushtuar poetit të madh arbëresh Jeronim de Radës. Në këtë shkrim këndi i veçantë i vështrimit, i ka krijuar autorit mundësi që të bëjë vëzhgime, të cilat vënë në dukje aspekte me interes të tregimtarisë aq të pasur deradiane. Theksohet lidhja e ngushtë e saj me poezinë popullore, duke treguar njëkohësisht edhe motivet e frymëzuara nga poezia klasike. «Burimet e poezisë popullore shqiptare e të letërsisë botërore — përfundon prof. Eqrem Çabej — e pasuruan krijimin poetik të De Radës, po ky në qenësi mbetet pjella e frymëzimit të tij».

Prof. Eqrem Çabej në gjurmimet e tij u ka kushtuar vëmendje edhe ngulimeve arbëreshe që gjatë kohës kanë humbur gjuhën e tyre, veçoritë e tyre kulturore dhe janë asimiluar. Një faqe e kësaj historie trajtohet edhe në ndonjë artikull të veçantë si «Shqiptarët në Itali të Mesme dhe në Napoli».

Për figurat e shquara të letërsisë e të kulturës arbëreshe ai shkroi në ndonjë rast portrete të shkurtra biografike. I kë-tij lloji është artikulli «Disa burra të shquar të arbëreshëve studiues të gjuhës, të letërsisë e të folklorit, si Nikollë Keta, Dhimitër Kamarda, Vinçens Dorsa, Mikele Markiano, Pal Skiroi, Nilo Borgia, Marko la Piana».

Botimi i kësaj përmbledhjeje do t'i shërbejë shumë jetës sonë shkencore e kulturore, do të bëjë të njohura në rrethe të gjera aspekte me interes të historisë së kulturës shqiptare, të pasurive shpirtërore të popullit tonë, studime këto me vlerë të një figure të shquar të shkencës sonë.

MAHIR DOMI

ÇËSHTJA E PREJARDHJES SË NGULIMEVET ARBËRESHE TË ITALISË NË DRITËN KRYESISHT TË GJUHËS E TË EMRAVE VETJAKE¹⁾

Shkakun e pandërmjëmë të shpërnguljes shqiptare për në Itali e kanë dhënë, sikundër dihet, luftërat me turqit. Pas luftimeve që u bënë nën udhëheqjen e Gjergj Kastriotit (Skënderbeut) dhe pas pushtimit të vendit nga osmanët, shumë njerëz u gjetën të shtrënguar të linin atdheun e tyre dhe të kërkonin një atdhe të ri në dhe të huaj.

Nuk është vendi këtu të hyhet në rrethanat historike të kësaj shpërnguljeje popullore. Do të shënohet vetëm që kjo u krye me disa valë, të cilat me ndërprerje kanë zgjatur afërsisht për tre shekuj, prej mesit të shekullit XV gjer aty nga mesi i shekullit XVIII. Krahas me kolonistët që u ngulën e zunë vend të përhershëm, duan përmendur trupat lëvizëse të stratotëve, të cilët rekrutoheshin pjesërisht në Shqipëri, pjesërisht në gadishull të Moresë, pjesërisht edhe vetë në Itali, dhe dalin në fushat e betejave të Evropës Perëndimore si kalori e lehtë, si Epirotarum equites të asaj kohe.

Elementi shqiptar (arbëresh) në Itali me kohë është rruddhur shumë, ai sidomos nëpër qytete dhe në vise fushore si Apulia u asimilua që herët. Në katundet më fort malore përkundrazi ai, bashkë me gjuhën, ka ruajtur edhe kostumet, meloditë e vjetra popullore, doket e zakonet dhe për një pjesë edhe besimin ortodoks. Max Lambertzi, i cili njihet si një nga njohësit më të shquar të dialekteve arbëreshe që fliten në Itali, në vitin 1915 gjeti 49 lokalitete arbëreshe, të cilat

1) Kumtesë e mbajtur në Kongresin VIII Ndërkombëtar të Studimeve Onomastike në Amsterdam, 28 gusht 1963, dhe botuar së pari gjer-manisht në «Proceedings of the Eighth International Congress of Onomastic Sciences», The Hague-Paris 1966, f. 70-81.

janë të përderdhura në treva të ndryshme të Italisë Jugore e të Sicelisë¹⁾.

Çështja e prejardhjes së këtyre ngulimeve dhe e përkatësisë së veçantë të ligjëriemeve të tyre në strukturën dialektore të shqipes, edhe sot vazhdon të përbëjë një problem shkencor. Jo se s'ka pasur disa përpjekje serioze për t'i zgjidhur këto çështje, veçse ato nuk arrijnë të ngrihen mbi shkallën e supozimeve ose të një gjykimi me karakter të përgjithshëm. Me konstatimin e përgjithshëm që këto ligjërieme në thelb hyjnë në dialektin jugor të gjuhës shqipe, në toskërishten, dhe që kështu folësit e tyre rrjedhin nga pjesa jugore e truallit gjuhësor të shqipes, problemi nuk është zgjidhur, sepse mbetet detyra që të përcaktohet më saktë vatra e shpërnguljes përbrenda dheut mëmë prej të cilit ato kanë dalë.

Është për të vënë re që një arbëresh i Sicelisë, prifti Kolë Keta (Niccolò Chetta) prej katundit Contessa Entellina në krahinë të Palermos, para gati dyqind vjetëve, shtiu në punë dëshmitë e etnografisë, të historisë, të gjuhës dhe të onomastikës në një mënyrë thuajse moderne në studimin e prejardhjes së bashkatdhetarëve të tij më të ngushtë²⁾. Në ditët tona poeti Zef Skirò nga Piana dei Greci (tani Piana degli Albanesi, arbërisht Hora e t'Arbëreshvet), duke u mbështetur në disa barazime emrash si *Giovani Caminiti*, *Teodoro Dragota*, *Giorgo Golemi*, që dalin në dokumentat e themelimit të vendlindjes së tij: *Kamenica*, *Dragoti*, *Golemi*, në Akroka-rauni (Himarë) e në hinterlandin e saj në Shqipëri Jugperëndimore, e më ndonjë tjetër, si *Pietro Bua: Merkur Bua* po në Himarë si dhe mbi dëshminë e përkimeve në punë të shenjtorëve të katundeve të veçanta, arriti në përfundimin që një pjesë e banorëve të vendlindjes së tij rrjedhin prej Himare; më anë tjetër ruajtja e grupeve të hershme *kl* dhe *gl*, sipas tij vërteton se dialekti i atij vendi afrohet më shumë me çamërishten e skanjit më jugor të truallit gjuhësor të shqipes³⁾. Të tjerë dijetarë, mbi dëshminë e ndryshimeve që ka midis ishujve gjuhësorë arbëreshë të veçantë, i janë mbajtur mendimit të prejardhjes nga vise të ndryshme të Shqipërisë. Në këta bëjnë pjesë sidomos Giuseppe de Rada, i biri i poetit të

- 1) *Dialektet shqiptare në Itali*, «Indogerm. Jahrbuch» II (1915) f. 23.
- 2) Khs. Gius. Spata, *Studi etnologici di Niccolò Chetta sulla Macedonia e l'Albania* (1870) passim.
- 3) *Canti tradizionali ed altri saggi delle colonie albanesi di Sicilia* (1923) LXXI vv.